

О. В. Мельник

РОЗВИТОК СЕРЕДНЬОЇ ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ В ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. В ОДЕСІ

Ключові слова: *система середньої жіночої освіти, інститутське виховання, жіноче училище.*

Ключевые слова: *система среднего женского образования, институтское воспитание, женское училище.*

Key words: *system of secondary female education, institute education, female college.*

Кризовий стан сучасної освіти в Україні має багато спільного із проблемами розвитку освіти ХІХ — поч. ХХ ст. Це — відсутність коштів, необхідність підготовки спеціалістів з різних галузей за короткий термін, залучення громадськості до розвитку школи, приватний характер багатьох освітніх закладів.

Актуальність дослідження визначається необхідністю всебічного аналізу та наукового узагальнення історичного досвіду розвитку системи середньої жіночої освіти в Одесі.

Мета дослідження — виявити характер та особливості розвитку системи середньої жіночої освіти в Одесі наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст.

Активна розробка теми в дореволюційний час цікава скоріше джерелознавчим, ніж історіографічним аспектом, тому що створені в ті роки численні дослідження мали яскраво виражений публіцистичний характер. Такими є роботи Е. О. Лихачової [1], Н. Е. Зінченко [2], С. Г. Сватікова [3], К. Р. Шохоль [4], Песковського тощо. В наш час найбільш відомі роботи О. В. Шнирової [5], Н. Л. Пушкаревої [6].

В Одесі, як і в інших містах російської імперії, існувало три основних типи середніх жіночих навчальних закладів. Першу групу склали жіночі заклади закритого типу (привілейовані): інститути Шляхетних дівчат, що наслідували французький зразок (Сен-Сірський інститут). Початок середньої жіночої освіти в Росії покладено указом Катерини ІІ «Про виховання шляхетних дівчиць у Петербурзі при Воскресенському монастирі» від 5 травня 1764 р. 13 січня 1765 р. вийшов указ Катерини ІІ про організацію міщанського відділення при «воспитательном обществе дворянских девиц» на тих самих підставах.

Смольний інститут слугував прототипом для жіночих «виховних» закладів, що розповсюджувалися в Росії завдяки підтримці імператриці Марії Федорівни. Разом з тим, як вважали сучасники, «інститутське виховання» не сприяло тому, щоб допомогти жінці відмежуватися від «віковічного тяжючого над нею неповноліття» [7, с. 65]. Термін навчання в Смольному інституті тривав дев'ять років. «Ізоляція смолянок — частина продуманої системи. Інституток свідомо відділяли від домашньої атмосфери. Традиція ця належала І. І. Бецькому, який прагнув «відгородити учениць від «спотвореного» середовища їх батьків, створивши «ідеальних людей» освітньої моделі», — писав Ю. М. Лотман [8, с. 78].

Наприкінці 40-х — початку 50-х років XIX ст. кількість бажаючих вступити до цих інститутів більш ніж у 8 разів перевищувала число вільних вакансій, тому стали з'являтися приватні пансіони для дівчат. Однак навчальний процес у приватних закладах не завжди досягав належного рівня державних установ.

Другу групу склали гімназії відкритого типу (безстанові), як відомства імператриці Марії Федорівни, так і Міністерства народної освіти.

Починаючи з 1858 р., в Російській імперії почала формуватися система середньої жіночої освіти відкритого типу. Ініціатором створення «училищ для приходящих девиц» став Н. А. Вишнеградський, професор педагогіки Педагогічного інституту (Петербург), інспектор Павловського жіночого інституту. За його проектом 19 квітня 1858 р. відкрилося перше в Російській імперії Маріїнське училище, підлегле відомству імператриці Марії Федорівни (Петербург). 27 червня 1859 р. функції завідування училищами відкритого типу розділені поміж МНП і головною радою відомства імператриці Марії. До міністерства відійшли училища, засновані на рахунки пожертв приватних осіб та громадськості; у розпорядженні ж головної ради залишилися лише навчальні заклади, що одержували матеріальні засоби від відомства імператриці Марії Федорівни [7, с. 68]. Таким чином, урядовий апарат загалом використовував ініціативу і матеріальні засоби громадськості для відкриття середніх жіночих навчальних закладів, фактично поставивши цей процес під контроль МНП. Надалі уряд не раз використо-

вував суспільну ініціативу у вирішенні різних проблем, у тому числі й питання освіти громадян.

Організація нових навчальних закладів ґрунтувалася на затверджених 26 лютого 1859 р. «Правилах внутрішнього розпорядку училищ для приходящих дівчат». До січня 1860 р. в Російській імперії було 16 жіночих середніх навчальних закладів нового типу, які 10 листопада 1862 р. офіційно перейменовані в гімназії [7, с. 68–69]. Це полегшило процес вироблення навчальних програм, методики викладання й освітніх задач.

У цьому випадку Російська імперія йшла шляхом Німеччини, де ще з часів реформації жінка одержувала освіту переважно у відкритих навчальних закладах. У цих питаннях Німеччина була протилежністю Франції, де жінка вчилася переважно в закритих навчальних закладах, з домінантою монастирського елементу. Отже, починаючи з закритих навчальних закладів для жінок, в свій час запозичених у французької системи освіти кінця XVIII ст., формується система гімназій, яка більше відповідає характеру буржуазних реформ у Російській імперії середини XIX ст.

Так, з організацією системи середньої освіти відкритого типу система жіночої освіти в Росії перебудовувалася на «німецький зразок», паралельно зберігалася система навчальних закладів і закритого типу, в яких проводилась поступова реформа навчальних програм, що зближувало ці заклади. У Росії, як і в Німеччині, в основу нової організації жіночої освіти покладена ідея «кожна людина має право на освіту... тому, перш ніж переслідувати у вихованні будь-які спеціальні цілі, слід звернути увагу на загальноосвітні завдання виховання, щоб зробити людину людиною незалежно від статі та достатку» [7, с. 68].

Взірцем для системи середньої освіти жінок стали державні та Маріїнські жіночі гімназії, тому що в навчальному плані вони мали великі можливості для самовдосконалення, незважаючи на недоліки у своїй організації через її незавершеність. Основним недоліком була відверта орієнтація на підготовку вчителів для початкових шкіл, а не на логічний розвиток всіх ступенів жіночої освіти; від початкової до вищої. Для логічної досконалості жіночі гімназії в навчальному процесі повинні спиратися на жінок-педагогів з вищою університетською освітою.

Збільшення кількості жіночих гімназій призводить до зміни характеру інших жіночих загальноосвітніх закладів: удосконалюються навчальні плани і методика викладання, нагальною стає потреба в жінках-педагогах, що дає поштовх до відкриття додаткових педагогічних класів та курсів у складі наявних гімназій.

У затверженому 9 січня 1862 р. Статуті училищ говорилося, що, окрім семикласного загального курсу, при училищах «можуть бути влаштовані педагогічні курси, в яких би дівці, що закінчили загальний курс та вбачають своє призначення у педагогічній діяльності, мали б змогу отримувати спеціальну педагогічну освіту» [1, т. 1, с. 173]. У Маріїнській гімназії в 1862 р. з 75 випускниць 62 заявили про бажання відвідувати педагогічні класи. Н. А. Вишнеградським представлено проект педагогічних курсів, у якому визнавалася необхідність вищого наукового і спеціального педагогічного закладу для жінок [1, т. 1, с. 177]. У 1863 р. при відомстві імператриці Марії з дозволу імператора засновано «Педагогічні курси Петербурзьких жіночих гімназій», що призначені для дівчат, які отримали середню освіту і бажають присвятити себе педагогічній діяльності [6, с. 34]. Ці курси з трирічним терміном навчання давали слухачкам спеціальну педагогічну підготовку і були першою спробою на шляху створення вищого жіночого педагогічного навчального закладу.

Крім того, до чинної системи жіночих гімназій входили педагогічні класи (7–8-й), що підвищували рівень випускниць і скеровували їх на педагогічну діяльність. Особи, що закінчили такі класи і здали випускні іспити, одержували право викладання і звання домашньої. Посвідчення про закінчення додаткових педагогічних класів мало європейське визнання і дозволяло випускницям гімназій вступати в університети Німеччини, Франції, Швейцарії. Спочатку приймали за наявності атестату про закінчення жіночої гімназії з додатковим 8-им класом, що давав право працювати домашньою вчителькою. Робилися, що-правда, і послаблення — приймали іноді з атестатом за 7 гімназичних класів. Потім у деякі університети стали брати тільки золотих медалісток. Пізніше вимагали подавати посвідчення про складання латинської мови за VIII клас чоловічої гімназії [11, с. 11–14]. При цьому студентка повинна була кожен раз

отримувати у ректора дозвіл на продовження занять у наступному семестрі. Саме гімназії відкрили жінці шлях до науки; полегшили можливість педагогічної діяльності. Сотні тисяч жінок пройшли через гімназії і десятки тисяч з них одержали середню освіту. В історичній записці, присвяченій двадцятип'ятиріччю Петербурзької жіночої гімназії, наводяться такі дані: 19 тисяч дівчат пройшли через середні учбові заклади Петербурга, і тисячі з них закінчили повний курс [9, с. 54].

24 травня 1870 р. затверджено нове положення про жіночі гімназії і прогімназії Міністерства народної освіти. Жіночі гімназії та прогімназії залишилися відкритими навчальними закладами, до яких приймалися представниці всіх верств та утримувались коштом місцевого населення. Курс навчання збільшувався з шести до семи років, посилювався практичний характер навчання (арифметика (рахівництво), гігієна та інші предмети, необхідні для домогосподарок). Також додається восьмий — додатковий «педагогічний» клас, після закінчення якого складалися іспити на звання домашньої наставниці чи вчительки. Таким чином, поступово змінювався сам характер викладацької роботи: посилювалась педагогічна спрямованість жіночої освіти, що призводило до збільшення попиту на середню жіночу освіту та чисельність гімназій.

Успішний розвиток системи середніх жіночих навчальних закладів базувався на тому, що уряд використовував ініціативу громадськості. Саме розвиток середньої жіночої освіти стає передумовою зміни ставлення уряду до жінок. Вже постановою від 14 січня 1871 р. жінки допущені до педагогічної, медичної діяльності, до служби на телеграфах [10, с. 225–226].

Третю групу складали станом навчальні заклади: духовні училища та міщанські училища.

Враховуючи те, що освітні процеси охоплювали і систему закритих навчальних закладів для жінок, зміни відбуваються і в навчальних програмах в жіночих інститутах та духовних училищах. У них під впливом процесу розвитку жіночих гімназій поступово змінювався характер викладання. Організовувалися жіночі духовні училища з новими програмами та характером викладання матеріалу, що поступово призвели до зміни характеру навчання в училищах при жіночих монастирях. Хоч в духовних училищах і панував культ аскетизму й ідеологічного

диктату, їх вихованки внесли свій доробок у розвиток середньої освіти в Росії. Жіночі епархіальні училища мали особливе призначення і особливу організацію. Вони створені в середині XIX ст. для дочок православного духовництва, але не були становими навчальними закладами. За плату, визначену місцевим духовництвом, там могли навчатися дівчата з інших станів суспільства. Училища знаходилися у розпорядженні Святішого Синоду під керівництвом епархіальних архієреїв і підпорядковувались місцевому духовництву. З предметів навчання обов'язковими в жіночих епархіальних училищах вважалися: Закон Божий: історія Старого і Нового Заповіту, Великий Катехізис, пояснення богослужіння; церковна, всесвітня і російська історія; російська мова, російська словесність і практичне ознайомлення зі слов'янською мовою; арифметика і загальні основи геометрії; географія загальна і російська; цивільна історія — загальна і російська; загальні основи фізики; педагогіка; каліграфія; церковний спів. Необов'язковими вважалися музика, малювання і новітні мови. Духівництво ставило головною метою виховати дівчат і підготувати зі своїх дочок добрих і гідних дружин священиків. Виходячи з того, що багато дівць після закінчення курсу ставали сільськими вчительками, у 1886 р. за розпорядженням Синоду в старших класах рекомендовано знайомити вихованок із прийомами створення співочого хору і керування ним [13, с. 750–760].

Окремим, можна сказати четвертим, типом навчальних закладів в Одесі були національні середні жіночі навчальні заклади: єврейські, німецькі, болгарські, «слов'янські» («розсадник слов'янських дівчат») та інші приватні навчальні заклади, що часто не відповідали рівню програм середніх навчальних закладів МНП.

До п'ятого типу навчальних закладів, експериментального, можна зарахувати навчальний заклад для жінок, що базувався на програмах середніх чоловічих навчальних закладів. Це відкриття О. С. Трачевським та його дружиною у 1881 році «Нової школи» для дівчат, орієнтованої на подальше продовження навчання на університетській лаві, тобто за програмою чоловічих гімназій [14, с. 489–493].

Розвиток системи середньої жіночої освіти в Одесі проходив швидкими темпами. Після відкриття Маріїнської гімназії, по-

ступового реформування системи духовних училищ та інших приватних закладів середньої жіночої освіти збільшилася кількість випускниць, що вважали за необхідне продовжити освіту з метою подальшого працевлаштування у навчальних закладах середньої освіти. Наявність педагогічних класів (7–8) у гімназіях дозволяла кращим випускницям скласти іспити державним комісіям на звання домашньої наставниці чи домашньої вчительки, хоч подальше навчання у вищих навчальних закладах російської імперії було неможливим.

Варто врахувати, що кількість випускниць Маріїнської жіночої гімназії, що була відкрита в 1867 р. зросла зі 160 випускниць у 1869, до 327 — у 1870, 356 — у 1871, 580 — у 1881 р. [15, с. 28–29]. Необхідно зазначити, що неухильний розвиток міста: збільшення промислового потенціалу, кількості банківських, внутрішньо- та зовнішньоторговельних фірм, мережі навчальних закладів — вимагав значної кількості підготовлених фахівців.

У 1890 р. із загальної чисельності 73 — міських вчительок стаж понад 15 років мали 13 осіб, 10–15 років — 17 осіб, 5–10 років — 25 осіб, а решта 18 осіб — працювали менш ніж 5 років, що показує, за свідченням А. Бориневича, «наскільки педагогічна діяльність жінок не була випадковістю» [16, с. 110].

У 1891 р. в Одесі функціонував 271 навчальний заклад, де навчалось 20097 осіб. З них 12584 — особи чоловічої статі і 7513 — жіночої. У 90-х роках XIX ст. в Одесі існували середні жіночі навчальні заклади, навчальні заклади 2-го та 3-го розряду та інші. З середніх навчальних закладів вирізнявся Інститут шляхетних дівчат із 7-річним курсом навчання відомства імп. Марії Федорівни, перетворений у 1828 році з жіночого благородного інституту та реформований у 1893 році. У 1891 році в ньому навчалось 224 особи [17, с. 119–120].

До навчальних закладів 1-го розряду належала Маріїнська жіноча гімназія, що була заснована у 1868 році та утримувалась міськими коштами. У 1891 році в ній навчалась 461 особа. При гімназії було товариство піклування про «недостатніх учениць» з капіталом у 3200 руб. За рахунок місцевих коштів утримувалась і друга міська жіноча гімназія, перетворена з прогімназії, що була відкрита у 1879 році. У 1890 році в ній навчалось 375 осіб. До середніх навчальних закладів належало

9 приватних (власних), з яких три: г. Куракіної–Текелі, г. Відинської, г. Бракенгмейер — мали права гімназій МНП та навчали близько 900 осіб. Шість інших приватних гімназій 1-го розряду щорічно приймали 596 дівчат [17, с. 121].

До навчальних закладів 2-го розряду належало міське дівоче училище, засноване у 1817 році відомством імп. Марії Федорівни, яке стає у 1833 році міським училищем з набором у 1890 році у 270 осіб. До навчальних закладів 2-го розряду належали і три приватних навчальних заклади з щорічної кількістю учениць у 200 осіб. Також існували жіночі училища, розподілені за національним та релігійним принципом: грецьке жіноче училище у 234 особи, лютеранське (німецьке) жіноче училище у 119 осіб, римо-католицьке училище у 224 особи, «розсадник слов'янських дівчат» у 16 осіб, спеціальні єврейські школи 36 «хедер», у яких навчалось 1264 дівчини [163, с. 111].

Якщо в 1894 р. в Одесі було тільки чотири жіночі гімназії з правами першого розряду, то у 1909 р. — 12, а в 1915 р. — 23 [18, с. 3–4].

Таким чином, можна зробити висновки щодо швидкого розвитку середньої жіночої освіти в м. Одесі наприкінці XIX ст. та нагальності розбудови вищих навчальних закладів для вирішення питань освіти населення. Це, справді, розуміли представники як наукової громадськості міста, так і урядовці; вже у 1895 році попечитель Одеського навчального округу Х. П. Сольський порушив клопотання про відкриття в Одесі «інституту вищої жіночої освіти», мотивуючі це тим, що «кількість жінок, які закінчили повний восьмирічний курс в жіночих гімназіях Одеського навчальної округи, досягла 600 осіб, серед яких багато хто бажає дістати подальшу наукову освіту і відправляється в закордонні вищі школи» [19, Арк. 1]. Таким чином, розвиток системи середньої освіти в Одесі логічно підготував процес становлення вищих жіночих навчальних закладів.

Джерела та література

1. Лихачева Е. О. Материалы для истории женского образования в России / Лихачева Е. О. СПб.: тип. Стасюлевича, 1899–1901. [Кн. 1–4] — СПб., 1890–1895. [Кн. 1] (1086–1796) 1890. — 296 с.; [Кн. 2] (1796–1828) 1893. — 308 с.; [Кн. 3] (1828–1856) 1895. — 271 с.; [Кн. 4] (1856–1880). — СПб., 1901. — 271 с.

2. Зинченко Н. Женское образование в России. Исторический очерк/ Зинченко Н. — СПб., 1901. — 46 с.
3. Сватиков С. Русские студентки (1860–1915) // Путь студенчества: Сб. статей. — М., 1916. — С. 24–35.
4. Шохоль К. Р. К вопросу о развитии высшего женского образования / Шохоль К. Р. // Журнал Министерства народного просвещения. — 1913. — № 3. — С. 1–36.
5. Шнырова О. В. Проблема женского образования в российской общественной мысли 60-х годов XIX века/ Шнырова О. В. // Женщины в отечественной науке и образовании. — Иваново: Б. и., 1997. — С. 36–39.
6. Пушкарева Н. Л. Первые российские женщины-ученые // Женщины в отечественной науке и образовании. — Иваново, 1997. — С. 2–13.
7. Песковский М. Л. Университетская наука для русских женщин / Песковский М. Л. // Русская мысль. — 1886. — № 11. — С. 59–78; № 12. — С. 31–46.
8. Лотман Ю. М. Беседы о русской культуре: Быт и традиции русского дворянства (XVIII — начало XIX века) / Лотман Ю. М. — [2-е изд., доп.]. — СПб.: Искусство, 2002. — 413 с.
9. Двадцатипятилетие С.-Петербургских женских гимназий. Краткая историческая записка // Женское образование. — 1883. — № 5. — С. 35–55.
10. Сборник действующих постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения с последовавшими с 1870 года изменениями и дополнениями / [составил М. Родевич]. — СПб.: Тип. МНП, 1884. — 268 с.
11. Марголин Д. Справочник по высшему образованию. Ч. II: Руководство для поступающих во все высшие учебные заведения за границей/ Марголин Д. Пг. — Киев, 1915. — С. 11–14.
12. Полное собрание законов Российской империи — Собр. 3. — Том. XXXI, 1911. — Отд.1. — СПб. : Гос.тип. 1914. — № 36226. — 1309 с.
13. Ромашков Д. И. О задачах духовного просвещения в отношении к запросам современного русского общества / Ромашков Д. И. // Чтение в Обществе любителей духовного просвещения. — 1911. — Кн. 11. — С. 750–763.
14. И. К. «Новая школа» в Одессе (Корреспонденция из Одессы) 12 октября / И. К. // Женское образование. — 1881. № 8. — С. 489–493.
15. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. : в 89 т. / под ред. Н. А. Троицкого. — СПб.: Изд. Центр. Стат. Комитета МВД, 1904. — Т. 8. — 281 с.
16. Волкова І. В. До питання історії жіночої освіти в Одесі у 90-ті роки XIX ст. / Волкова І. В., Блохіна Л. Л. // Жіночий рух в Україні: історія і сучасність: міжнародна науково-методична конференція, Одеса, жовтень 1994 р. : тези доповідей. — К. : Інститут системних досліджень освіти України, 1994. — С. 110–111.

17. Історія Одеси / [кол. авт.; голов. ред. В. Н. Станко]. — Одеса: Друк, 2002. — 560 с.
18. Справочник на 1915 г. об учебных заведениях Одесского учебного округа и служащих в них. — Одесса: Управление учеб. округа, 1915. — 457 с.
19. Ф. 334. — Оп. 3 (I ч.). — Спр.7528. Лазурський В. Ф. Історія Одеських вищих жіночих курсів (1921 р.).

Анотації

Мельник О. В. Развитие среднего женского образования в XIX — в начале XX вв. в Одессе.

В статье представлены исследования, необходимые для всестороннего анализа и научного обобщения исторического опыта развития системы среднего женского образования в Одессе в конце XIX — начале XX вв.

Melnik O. V. Development of secondary female education in the late 19th — early 20th centuries in Odessa.

The article presents research that is necessary for comprehensive analysis and scientific generalization of historical experience of development of the system of secondary female education in Odessa in the late 19th — early 20th

В. А. Савченко

УКРАЇНСЬКА СКЛАДОВА МАХНОВСЬКОГО РУХУ

Ключові слова: *анархізм, українська державність, самоорганізація, самоврядна держава, махновський рух.*

Ключевые слова: *анархизм, украинская государственность, самоорганизация, самоуправляющееся государство, махновское движение.*

Key words: *anarchism, Ukrainian statehood, self organization, self-governing state, Makhno movement.*

Історіографи подій громадянської війни «правого» — антикомуністичного, комуністичного, українського націонал-патріотичного спрямування, історики-державники довгий час відмовляли махновському руху в політичному житті, намагаючись зобразити його примітивним бандитизмом, напівкримінальним інтернаціональним бунтарством, спрямованим не на суспільну творчість, а на безглузду руйнацію та терор. Зневажа-